

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕЛІТА: ВИПРОБУВАННЯ «НОВОЮ ВЛАДОЮ» (1941-1943 рр.)

І. М. Спудка

Національний університет «Запорізька політехніка»
irshaua@ukr.net
ORCID 0000-0003-0433-3497

Т. В. Васильчук

Національний університет «Запорізька політехніка»
tvvasilchuk@gmail.com
ORCID 0000-0002-8981-4769

Г. А. Сигида

Національний університет «Запорізька політехніка»
sygga12@gmail.com
ORCID 0000-0001-8962-2903

Ключові слова: інтелектуальна еліта, окупація, нацистська влада, органи місцевого управління, наукові та культурні заклади.

У данній статті розглянуто роль української інтелектуальної еліти в науковому та культурному житті за доби окупації території України. Зроблено спробу аналізу різноманітних практик виживання представників української інтелігенції, що за різних обставин опинилися у зоні окупації. Ставлення окупаційної влади до української еліти упродовж усього періоду окупації не було однозначним: від залучення до активної співпраці в місцевих органах влади, й відповідно налагодження наукового та культурного життя на захопленій території до переслідування і репресій. Для значної більшості представників еліти ставка робилася на продовження у будь-якій ситуації професійної діяльності незалежно від вибору основної стратегії поведінки, що у результаті сприяло збереженню української науки, освіти, частки матеріальних й духовних цінностей.

INTELLECTUAL ELITE OF UKRAINE: THE TEST OF “NEW POWER” (1941-1943)

I. Spudka, T. Vasylchuk, H. Syhyda

Zaporizhzhia Polytechnic National University

Key words: intellectual elite, occupation, nazi's authority, Ukrainian local authorities, research and cultural institutions.

The paper presents the role of Ukrainian intellectual elite in scientific and cultural life during the period of the occupation of Ukrainian territory. The article provides analysis of various survival practices which the representatives of Ukrainian intelligentsia who under different circumstances found themselves in the occupation area had to resort to.

The authors substantiate that the extreme conditions of the German occupation regime demanded that the Ukrainian elite formed new behavioral models that would have ensured basic physical, material, and psychological survival. During the years of occupation most of the Ukrainian elite experienced radical change of social status given the loss of social links, position in a society and conventional sources of income. The former officials, representatives of scientific and artistic professions for the most part could not adjust to the new living conditions, were losing their moral and ethical as well as political directions.

The occupation authorities' attitude to the Ukrainian elite throughout the whole occupation period was controversial: it ranged from engaging them to active collaboration in local authorities and, correspondingly, getting scientific and cultural life on the seized territories back in order, up to persecution and repressions.

For many representatives of intellectual professions carrying out their civic and professional duty helped realize the practices of combating military threats and align the short-term prospects. However, people's main task during wartime was to physically survive, which during the change in power was mostly provided by political mimicry and conformity and which the representatives of intellectual elite frequently turned to. The vast majority of elite representatives counted on further pursuing their professional activities in any situation, irrespective of the choice of main behavioral strategies which consequently contributed to the preservation of Ukrainian science, education, a part of material and spiritual values.

Друга Світова війна є однією з найгероїчніших і в той же час найтрагічніших сторінок у житті нашого народу. Одним з пріоритетних напрямків досліджень з радянсько-німецької війни залишається вивчення різних аспектів нацистського окупаційного режиму. Зі здобуттям Україною незалежності почалося активне дослідження нових тем, пов'язаних з гуманітарною сферою життєдіяльності населення за часів німецької окупації. Увага науковців концентрується на проблемах соціокультурного, релігійного життя, морально-психологічних аспектах функціонування соціуму, висвітлення окупаційного періоду крізь призму життя окремих верств населення. Така популярність означеної тематики пов'язана з необхідністю всебічної реконструкції історичних реалій, розкриття сутності процесів, корегування усталених поглядів на відомі історичні явища та події з метою відтворення більш повної історичної картини, новому осмисленню явища війни та її складової – окупації. Актуальність обраної теми визначається не лише потребою осмислення життя та діяльності української інтелігенції в умовах нацистської окупації, а й з існуючою проблемою спроможності наукової та творчої еліти як творців культурних цінностей, як рушійної сили, що несе відповідальність перед суспільством у часи глобальних соціальних потрясінь.

За радянських часів в історичній науці вкорінилася теза щодо повного занепаду культури та освіти на окупованій території. Головне завдання радянських істориків полягало у дослідженні героїчної боротьби в тилу ворога окремих митців-підпільників. Представників інтелектуальної та творчої еліти, які залишилися з різних причин на окупованій території, відносили до колаборантів, відповідно їх діяльність розглядалася як співпраця й обслуговування « нової влади ».

Новий погляд науковців на діяльність української інтелігенції з'являється вже за доби незалежності України, коли українські історики отримали можливість досліджувати нові, невідомі

раніше документи без грифу секретності. Роботи відомого українського історика М. Ковалю стали підґрунтям для новітніх українських досліджень з означеної тематики. Праці науковця розкривають політику нацистської адміністрації стосовно української інтелігенції, з'ясовуються мотиви поведінки й особливості взаємодії інтелігенції з « новою владою ». Існування інтелігенції, як духовної еліти народу, було неприйнятним з точки зору нацистської ідеології. Дослідник наголошував, що люди творчих професій частіше за представників інших верств суспільства потерпали від безробіття, голоду, хвороб та побутової невлаштованості через непристосованість до заробляння на життя іншою працею¹.

Чергова низка розвідок, що з'являється у науковому полі, присвячується біографічним дослідженням, зокрема з'ясуванню життєвого шляху і діяльності видатних представників наукової еліти, що залишилися в окупації. Так, розвідки І. Верби відстежують долю О. Оглоблина, К. Штепи, Н. Полонської-Василенко². Автор здійснив спробу подолати існуючі ідеологічні стереотипи та з'ясувати істинні причини співробітництва інтелігенції в умовах нового режиму, оцінити їх внесок у розвиток науки та культури.

Першим комплексним дослідженням, в якому було порушено питання колаборації з нацистською владою, є монографія В. Шайкана³. В окре-

¹ Коваль М. В. Доля української культури за « нового порядку » (1941-1944 рр. *Український історичний журнал*. 1993. № 11-12. С. 15-38; Його ж. « Просвіта » в умовах « нового порядку » (1941-1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 15-28.; Його ж. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів. *Український історичний журнал*. 1993. № 9. С. 13-28.

² Верба І. О. П. Оглоблин. *Український історичний журнал*. 1995. № 5. С. 89-99; № 6. – С. 92-102; Його ж. Н.Д. Полонська-Василенко. *Київська старовина*. 1993. № 5. С. 25-40.; Верба І. В., Самофалов М. О. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК. Київ, 2010. 195 с.

³ Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату « Україна » та військової зони в період Другої світової війни. Монографія. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 451 с.

мому розділі авторка розглядає причини і форми співпраці з окупантами української інтелігенції. Останнім часом з'явилася низка публікацій, в яких досліджується становище інтелектуальної та творчої еліти в умовах «нового порядку», зокрема, діяльність наукової і творчої інтелігенції у своїх статтях порушує О. Салата⁴, В. Гінда⁵. Питанням повсякденності, умовам праці та ролі інтелігенції у формуванні та діяльності місцевих органів влади присвячені розвідки Т. Заболотної⁶, соціальний портрет української інтелігенції спробувала змалювати у своїй статті Л. Бідоча⁷.

Будь-який народ, залишається звичайним на-товпом до того часу, поки в його середовищі не зросте національно свідомо інтелігенція, яка і є мозком нації, де акумулюються традиції та звичаї, психічні настанови народу. У сучасному науковому дискурсі існують різноманітні визначення терміну «інтелігенція»: філософські, соціологічні, історичні. За одним з сучасних соціологічних підходів «інтелігенція» – це група людей, які тягнуть до творчої праці, й мають такі ознаки, як духовність, внутрішня культура, освіченість, самостійність мислення, гуманізм, високі моральні та етичні якості⁸. За іншим, найбільш розповсюдженим, підходом – це людина, яка професійно

займається інтелектуальним видом діяльності, у переважній більшості складною творчою працею, що має сприяти розвитку культури й освіченості серед інших верств населення⁹.

Варто відзначити, що сучасна дефініція «інтелігент» відрізняється від тієї, що побутувала у роки радянсько-німецької війни. За радянських часів до інтелігенції відносили майже усіх, хто мав вищу освіту і займався діяльністю, не пов'язаною із звичайними виробничими функціями: інженерів, педагогів, науковців, працівників культурної й медичної сфери та інших. Особливе місце у трактуванні цього поняття за тих часів відігравав політичний чинник, важливим було, яку позицію посіли представники цієї верстви під час війни загалом й за років окупації зокрема.

Війна внесла значні корективи до звичайного буття різних суспільних верств населення й звела їх діяльність до боротьби за виживання, що інколи межувала з самозбереженням за будь-яку ціну. Усі члени суспільства за нових обставин відчували почуття розгубленості та невпевненості у майбутньому, що уявлялося досить туманним через бойові дії, незрозумілість намірів завойовників й неможливість передбачити переможця війни. Становище ж інтелектуальної еліти ускладнювалося як репресіями з боку окупаційної влади, так і важкими умовами життя, заручницею яких вона стала через свою елементарну непристосованість до побутових негараздів й соціальних конфліктів.

Серед нацистського керівництва прослідковується певна подвійна позиція щодо українців. «Українець як представник пасивного народу, перебуває у полоні природи. Він не може управляти взаємовідносинами, взаємовідносини управляють ним», – зазначала секретна директива нацистського керівництва «Політика і управління людьми в Україні»¹⁰. Зарахований до расово неповноцінних, український народ був приречений нацистами більшою частиною до винищення, меншою до слугування німецьким панам. А. Гітлер неодноразово заявляв, що Україна має забезпечити достаток великій Німеччині. Натомість рейхслайтер А. Розенберг підкреслював, що в Україні німці повинні звернути увагу на культурний аспект, пробудити історичну свідомість українців. Він розумів, що позбавлення українців національної культури спричинить їх пасивний

⁴ Салата О. О. Причини колабораціонізму української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 22. С. 111–118.; Її ж. Наукова інтелігенція Києва в умовах нацистського окупаційного режиму 1941–1942 рр. *Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: європейський цивілізаційний вимір*: матер. V щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 травня 2015 р.). С. 139–148.; Становище української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: 36. наук. пр. Вінниця, 2008. Частина 3. С. 249–252.

⁵ Гінда В. В. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. 2008. Вип. 14. С. 244–250.

⁶ Заболотна Т. В. Умови праці міської інтелігенції в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) *Сторінки воєнної історії України*. Київ, Інститут історії України НАН України, 2012. № 15. С. 135–151.; Її ж. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика. *Сторінки воєнної історії України*. Київ, Інститут історії України НАН України, 2013. № 16. С. 94–112.; Її ж. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми. *Сторінки воєнної історії України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. № 13. С. 40–53.

⁷ Бідоча Л. Інтелігенція України в умовах «нового порядку». *Сторінки воєнної історії України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 9. Част. 2. С. 151–162.

⁸ Райзберг Б. А. Современный социэкономический словарь. Москва: ИНФРА-М. 2012. С.193.

⁹ Интеллигенция в истории: образованный человек в представлениях и социальной действительности. Москва, «Наука». 2001. С.45.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. Оп. 70. Спр. 110. Арк. 42

опір. У розпорядженні про ставлення до культури українців від 10 квітня 1942 р. підкреслювалося, що «...метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терплячого ставлення до властивої їм культури. Надмірні обмеження культурних проявів українства, що почали відроджуватися після звільнення силою німецької зброї, може викликати не радісне відношення до праці, а відразу до неї, замість залучення населення на свою сторону – пасивний опір. Навпаки, після багаторічного більшовицького гноблення, дружня підтримка кіно, концертів, народної творчості, обмежена місцевими рамками, послужить діючим засобом до пробудження інтересу до життя, праці, так само як і до відволікання від небажаної політичної діяльності»¹¹. З урахуванням усієї неоднорідності суджень нацистського проводу щодо українського народу та його інтелектуальних здобутків зрозумілим було одне: окупанти взагалі не збиралися перейматися як духовними, так й культурно-освітніми запитами населення, особливо місцевої інтелігенції.

У своїх планах колонізації східного простору значна увага нацистами приділялася налагодженню механізмів духовного пригнічення місцевого населення. Повсякденною практикою нацистських завойовників стали заходи, спрямовані на духовну деградацію мешканців окупованих територій, руйнація їх культурних цінностей. Неосвіченою, забитою масою набагато простіше керувати, перетворюючи її на рабів.

Німецьке керівництво перед наступом на Радянський Союз дуже добре ознайомилося з морально-психологічним станом радянського суспільства та сподівалося, що ця війна призведе до початку нових антибільшовицьких настроїв. Подібні міркування у багатьох випадках мали рацію. У звіті за жовтень 1941 р. стосовно політичної та економічної ситуації в Україні німецьке командування стверджувало, що «довіра до німецького вермахту є дуже великою. Українець очікує від Німеччини насамперед покращення свого матеріального становища»¹². Подібну ситуацію можна пояснити процесами, що відбувалися в СРСР упродовж першої половини ХХ ст. й зачепили життєві інтереси значної кількості населення, зокрема: насильницьке насадження однодум-

ності, створення обстановки тотальної підозри й страху, відчуття власної другорядності. Влада, будуючи щасливе життя для одних, робила його нестерпним для інших. Людей привчили покірно сидіти й тихо чекати, що їм накажуть «згори», тому мільйони людей, що зазнали репресій у 30-х рр. ХХ сторіччя (т. з. куркулі, зрадники, «буржуазно-націоналістична інтелігенція» та інші), якщо і не раділи німецькому режиму, то зайняли вичікувальну позицію.

Опинившись у різних умовах, представники української еліти розробляли різноманітні стратегії виживання, психологічного та фізичного захисту від нових реалій життя. Ситуація ускладнювалася позицією нацистів стосовно інтелігенції: «партійна інтелігенція», що була фанатично віддана комуністичним ідеалам підлягала знищенню; національно свідомі інтелігенція (діячі емігрантських політичних груп, члени ОУН, західноукраїнські представники «вільних» професій, частина радянської інтелігенції, що залишилася на окупованих територіях), оскільки сповідувала ідею відродження національної державності, – нейтралізації та ізоляції; інтелектуальну еліту передбачалося використати як «ремісників високої кваліфікації», їй відводилася роль ретранслятора арійської культури і тих, хто обслуговував смаки її носіїв та шанувальників¹³.

За стратегією виживання, що обрала інтелектуальна еліта за доби окупації, Т. Заболотна у своїй розвідці виділяє наступні категорії української інтелігенції:

- першу групу складають ті, хто обрав пасивну стратегію виживання. Подібний вибір був спричинений розгубленістю, що виникла у більшості громадян з початком війни, невизначеністю свого власного становища через втрату соціального статусу, негараздами у побутовій сфері, неможливістю задоволення елементарних духовних потреб. До цієї групи потрапляли інтелігенти похилого віку, які через стан здоров'я не могли задовольняти свої найелементарніші потреби. Таким людям допомагали спеціальні відділи, створені при місцевих допоміжних адміністраціях або громадських організаціях¹⁴. Так, при відділі суспільної опіки Київської міської управи була створена комісія українських громадських і культурних діячів

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр. 180. Арк. 172.

¹² Заболотна Т.В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика. *Сторінки воєнної історії України*. – Київ: Інститут історії України НАН України. 2013. № 16. С. 95.

¹³ Бідоcha Л. Інтелігенція України в умовах «нового порядку». *Сторінки воєнної історії України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 9. Част. 2. С. 73.

¹⁴ Заболотна Т.В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика. *Сторінки воєнної історії України*. – Київ: Інститут історії України НАН України. 2013. № 16. С. 100.

у складі проф. С. Раєвського – голови комісії та його заступника секретаря Академії Наук В. Чудінова. Як зазначалося у протоколі засідання комісії від 16 січня 1943 р., «призначення пенсій і допомоги має тимчасовий характер, в них можуть вноситися корективи в залежності від тарифікації ставок і оплат; допомога з пенсії ухвалюється за віком, станом здоров'я та високої кваліфікації і стажу роботи; ухвалені пенсії видаються тим особам, що не мають сталого заробітку; особам, яким призначено пенсії, видаються відповідні довідки»¹⁵.

За рішенням цієї комісії від 1 січня 1942 р. було «призначено пенсії матері відомого українського письменника С. Антоненка-Давидовича Ю. Давидовій – 300 крб.; члену кореспонденту АН М. Марківському за 40-річну працю в ділянці української літератури та культури – 800 крб.; дружині І. Карпенка-Карого С. Тобілевич, яка була артисткою українського театру – 800 крб., С. Паньківському – визначному культурному діячу української сцени – 700 крб.»¹⁶. На засіданні тієї ж самої комісії від 19 січня 1942 р. пенсії були призначені В. Шамрай – дочці та дружині В. Шамрая-Андрійченка, відомого наукового робітника – 350 крб. на місяць; дочці та дружині відомого українського письменника О. Драй-Хмарі – 350 крб. і Н. Драй-Хмарі – 250 крб.

Розмір пенсії або допомоги залежав від соціального статусу та особистого внеску особи в розвиток українського громадського руху і становив від 250 крб. до 1000 крб. одноразово або на постійній основі. Зокрема, артист театру ім. Садовського – М. Піскунов у зв'язку з хворобою отримав разову допомогу у розмірі 500 крб.; М. Бутович-Орлова – разову допомогу 500 крб.; член-кореспондент АН, директор інституту мовознавства П. Гарецький отримував пенсію у розмірі 1000 крб.; декоратор, реквізитор та машиніст – К. Домбровський (художній оформлювач) – 500 крб.; працівниця музичного інституту З. Нертовська – 300 крб.; син відомого українського композитора М. Лисенка – О. Лисенко отримав одноразову допомогу 1000 крб.; репресований письменник Ю. Покос отримував щомісячну допомогу 700 крб.; віце-президент АН, доктор філології, професор М. Гунський отримував щомісячну допомогу – 1000 крб. та ін.¹⁷.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр. 180. Арк.1.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр. 180. Арк.1 зв.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр. 180. Арк.13.

- До другої групи можна віднести тих інтелігентів, які змогли соціально адаптуватися до нових умов життя. Ці люди вдавалися до продажу одягу та взуття, долаючи шляхи до ближніх та дальніх селищ, оскільки головним їх завданням стало добування їжі¹⁸. Зокрема, д-р медичних наук, проф. Л. П. Ніколаєв разом з дружиною (кандидатом медичних наук), і донькою під час окупації Харкова виживали виключно за рахунок продажу власних речей¹⁹. «Люди купують продукти стаканчиками на базарах і варять рідку юшку, без хліба їдять, бо хліб дають тільки по 2 рази на тиждень по 200 грам. І це харчування – в кращому випадку. У кого є речі, ходять в села міняти, а у кого нічого немає, пухне з голоду, вмирають вже... Щодня пригнічують жах і страх перед смертю. Голод, безробіття і всі принади повного безправ'я витравили все живе. Притупилося все і життя не йде, а тягнеться, сили згасають з кожним днем. Чи виживемо ми?»²⁰. Подібна модель поведінки більше нагадувала «пристосуванство», що не набувало форми колаборації, оскільки ця категорія не мала політичних мотивів, відповідно не отримувала економічної вигоди, для них пріоритетом стали власні інтереси.

- Третя група включає інтелігенцію з активною громадською позицією. Саме представники цієї групи залучалися до створення місцевих допоміжних адміністрацій, налагодження господарського та соціально-культурного життя за умов «нового порядку», створювали різноманітні об'єднання та спілки, спрямовуючи їх діяльність на підтримку малозабезпечених категорій населення. Серед них можна відзначити діяльність «похідної групи» ОУН, що разом з німецькими військами прибула до Києва. Завдяки організаційній діяльності поета і вченого О. Ольжича та О. Теліги, яка входила до його осередку, у Києві було створено спілки письменників, лікарів, інженерів, музикантів, музейних працівників. При редакції газети «Українське слово» створено видавництво з відповідною назвою, та політичний клуб інтелігентів ім. гетьмана П. Полуботка. О. Телізі вдалося налагодити випуск тижневика літера-

¹⁸ Заболотна Т.В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика. *Сторінки воєнної історії України*. – Київ: Інститут історії України НАН України. 2013. № 16. С. 101.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр. 180. Арк.23.

²⁰ Заболотна Т.В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика. *Сторінки воєнної історії України*. – Київ: Інститут історії України НАН України. 2013. № 16. С. 101.

тури і мистецтва «Літаври». Саме функціонування подібних культурних та професійних об'єднань надавало можливість інтелектуальній еліті задовольняти не тільки духовні й соціальні потреби, але й певним чином захищало інтереси цієї групи шляхом вирішення матеріально-побутових проблем за умов окупації. Але у переважній більшості діяльність зазначених творчих і професійних об'єднань була нестабільною, оскільки частина з них або не мала належних повноважень, або недостатньо фінансувалася, або припиняла свою діяльність за наказами німецьких владних структур²¹.

- Четверту групу становить категорія інтелігенції, яка стала на шлях активної боротьби з окупантами, а саме, послідовні прихильники «совєтської» влади.

- І до останньої групи, на думку Т. Заболотної, можна віднести інтелігенцію, яка активно співпрацювала з нацистською владою: у переважній більшості це негативно налаштовані до «совєтської» влади через переслідування та покарання ще до війни. Їх вибір обумовлювався або ідейними переконаннями, або меркантильними інтересами. Прихід нацистів вони сприймали як визволення від більшовицького режиму²².

Враховуючи високий освітній рівень і наявний досвід представників української інтелектуальної еліти, нацисти залучали їх до виконання управлінських функцій у місцевих допоміжних адміністраціях. Так, першим головою Київської міської управи був історик О. Оглоблин. З листопада 1941 р. до лютого 1942 р. посаду голови м. Києва обійняв заступник О. Оглобліна професор В. Багазій. Через саботаж дій окупаційної влади, він був усунений та розстріляний в Бабиному Яру разом з іншими українськими діячами. Його наступником 16 лютого 1942 р. призначено Л. Форостівського, який чимало зробив для більш-менш нормального функціонування основних галузей міського господарства²³. Від початку діяльності Київської міської управи до весни 1942 р. поса-

ду завідувача відділу культури і освіти обійняв відомий митець І. Кавалерідзе²⁴. Його ім'я було символом, що приваблював до Києва з полону й різних куточків України усіх патріотично налаштованих співвітчизників²⁵. Той факт, що українці погоджувалися на співпрацю, мало стати свідченням того, що вони бачили в німцях силу, яка могла б допомогти в організації української держави. Подібна співпраця могла бути виявом національної свідомості. Зокрема, Л. Форостівський пояснював, чому він обійняв посаду бургомістра: «Думаєте з амбіцій кар'єриста? З «псячого обов'язку». Ризикуючи життям. Хтось із наших людей мусив був сісти на це місце. Мусив з громадського й національного обов'язку. Мене пхнули, мені наказали, зрештою я й сам побачив, що мушу»²⁶.

Луцька міська управа з грудня 1941 р. до січня 1943 р. очолювалася також представниками інтелігенції, зокрема, адвокатом Є. Тиравським, пізніше П. Скоробогатовим²⁷. Окупація в серпні-вересні 1941 р. Дніпропетровської області вимусила німецьке військове командування налагодити контакт із представниками міської інтелігенції та фахівцями, які б змогли організувати соціально-економічне та культурне життя регіону. 2 вересня 1941 р. Дніпропетровську міську допоміжну управу очолив д-р технічних наук П. Соколовський²⁸. Його заступниками були призначені дипломований інженер Е. Фабер та економіст за фахом, доцент, М. Кокольський. Також до кінця 1941 р. розпочала свою роботу Дніпропетровська обласна управа, очолювана професором університету П. Олійниченком, а учень та колишній секретар Д. Яворницького археолог П. Козар очолював відділ народної освіти²⁹. Ще під час перебування Дніпропетровська під владою військового управління, П. Олійниченко отримав від військового коменданта міста полковника фон Альберті документ, в якому говорилося, що Україна буде прийнята як одна з найбільших держав у сім'ю

²¹ Заболотна Т.В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика. *Сторінки воєнної історії України*. – Київ: Інститут історії України НАН України. 2013. № 16. С. 104; Бідоча Л. Інтелігенція України в умовах «нового порядку». *Сторінки воєнної історії України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 9. Част. 2. С. 155.

²² Заболотна Т.В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика. *Сторінки воєнної історії України*. – Київ: Інститут історії України НАН України. 2013. № 16. С. 108.

²³ Верба І. В., Самофалов М. О. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК. Київ, 2010. С. 117.

²⁴ Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві. *Архіви окупації 1941-1944 / Держкомархівів України*; Упоряд. Н. Маяковська. – Київ: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. С.771.

²⁵ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Кн.2. Едмонтон-Торонто, 1998. С.44.

²⁶ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Кн.2. Едмонтон-Торонто, 1998. С.38.

²⁷ Олійник Ю.В. Генеральна округа Волинь-Поділля: територіально-адміністративний устрій. *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії*. Матеріали всеукраїнської конференції. Луганськ, 8-9 лютого 2001 р. Луганськ: СЛУ, 2001. С. 159.

²⁸ *Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО)*. Ф. 2276. – Оп. 1. Спр.4. Арк.82.

²⁹ ДАДО. Ф.Р-2443. Оп.1. Спр.69. Арк.16.

європейських народів. Наведений факт може засвідчити, що стратегічні плани щодо політичного освоєння українських територій не були доведені нацистською елітою навіть до відома вищої ланки військового керівництва. У зв'язку з отриманням документу керівник української адміністрації подумав, що має право уживати державну печатку з написом «Українська держава – територіальна адміністрація Дніпропетровська»³⁰.

Активна робота в органах влади виконувала ще одну важливу функцію – забезпечувала психологічний захист інтелектуальної еліти, оскільки створювала ілюзію продовження мирного життя, допомагала відволікатися від побутових негараздів та жаків війни, дозволяла самореалізуватися в «нових» умовах та давала відчуття виконання своїх обов'язків перед суспільством.

Окрім органів місцевого управління, діяльність української інтелектуальної еліти зосереджувалася в наукових інституціях та вищих навчальних закладах, що відкривалися з дозволу окупаційної влади. Так, у Дніпропетровську 22 вересня 1941 р. був створений Дніпропетровський український державний університет з наявним професорсько-викладацьким складом у кількості 286 осіб. В університеті продовжувалися наукові дослідження потенційних можливостей використання землі, флори, фауни, надр не лише генерального округу «Дніпропетровськ», а й України. З липня 1942 р. університет працював над складанням різних українських словників: Великого тлумачного словника української мови, українсько-німецького та німецько-українського словників³¹. Другим вишем став Дніпропетровський інститут інженерів транспорту. Він знаходився під особливим контролем окупаційної влади і фактично став єдиним на території України вишем, в якому готували фахівців для залізничної галузі. Професорсько-викладацький склад становив 53 наукових працівників. Дослідження науковців спрямовувалися на вдосконалення та прискорення роботи залізничного транспорту³² [22, арк. 52].

За сприяння Київської Міської управи, посту-

пово відбувалося відновлення наукового і культурного життя міста шляхом відкриття наступних закладів: Інституту літератури та фольклору, Української академії наук, Інституту мовознавства, Київського Університету, Київського політехнічного інституту, Будинку вчених, створеного нацистами Музею-архіву переходнової доби, в яких продовжувалося наукове життя, навіть за часів « нової влади ». Діяльність зазначених установ вже були предметом спеціальних досліджень, тому не вважаємо за потрібне акцентувати увагу на їх діяльності.

Отже, німецька окупація стала серйозним випробуванням для української інтелектуальної еліти, яка намагалася вижити будь-яким шляхом. Для цієї верстви характерні аполітичні настрої, що обумовлювалося довоєнними репресіями і обмеженням інтелектуальної свободи. Ті, хто займав активну громадську позицію, намагався допомагати іншим суспільним верствам, інші займали пасивну позицію, сповідували конформізм й намагалися вирішити власні життєві потреби. Але війна змінила буття кожного. Невирішеність матеріально-побутових проблем еліти, руйнація ідеалів, принципів і традицій, тривожність, знервованість, невизначеність майбутнього стали наслідком репресій з боку окупаційної влади, морального та ідеологічного тиску. Переважна більшість інтелектуальної еліти вже вийшла з віку військовозобов'язаних, і вони не були спроможні вплинути на військово-політичну ситуацію. Але їхня активна робота в органах місцевого управління, у наукових та культурних закладах сприяла як продовженню наукової традиції, так і збереженню частки матеріальних й духовних цінностей від пограбування нацистами.

³⁰ Слободанюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ: Оксамит-Текс, 2005. С. 72.

³¹ Могилюк С. В. Наука в генеральному окрузі «Дніпропетровськ» в період німецької окупації (1941-1943 рр.): вищі навчальні заклади на службі окупантів (на прикладі діяльності Дніпропетровського українського державного університету та Дніпропетровського інституту інженерів транспорту). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2012. Вип. 24. С. 140-142.

³² ДАДО. Ф. 2443. Оп. 1. Спр. 7. Арк.52.

References

- Koval M. V. Dolia ukraïnskoï kultury za «novoho poriadku» (1941-1944 rr. Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal. 1993. № 11-12. S. 15-38; Yoho zh. «Prosvita» v umovakh «novoho poriadku» (1941-1944 rr.). Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal. 1992. № 5. S. 15-28.; Yoho zh. Ukraïnska kultura ta yïi diïachi v politytsi natsystrykykh kolonizatoriv. Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal. 1993. № 9. S. 13-28.
- Verba I. O. P. Ohloblyn. Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal. 1995. № 5. S. 89-99; № 6. – S. 92-102; Yoho zh. N.D. Polonska-Vasylenko. Kyivska starovyna. 1993. № 5. S. 25-40.; Verba I. V., Samofalov M. O. Istoryk Kost Shtepa: liudyna, vchenyi, pedahoh / Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukraïny i UTOShK. Kyiv, 2010. 195 s.
- Shaikan V. O. Kolaboratsionizm na terytorii reikhskomisariatu «Ukraïna» ta viiskovoï zony v period Druhoï svitovoï viiny. Monohrafiia. Kryvyi Rih: Mineral, 2005. 451 s.
- Salata O. O. Prychyny kolaboratsionizmu ukraïnskoï inteliheñtsii v umovakh nimetsko-fashystrykoï okupatsii 1941-1944 rr. Gileia (naukovyi visnyk): Zbirnyk naukovykh prats. 2009. Vyp. 22. S. 111-118.; Yïi zh. Naukova inteliheñtsiia Kyieva v umovakh natsystrykoï okupatsiinoï rezhymu 1941-1942 rr. Kyiv i kyiany u sotsiokulturnomu prostori Kh-IKh-KhKhI stolit: yevropeïskyi tsyvilizatsiinyi vymir: mater. V shchorich. Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 27 travnia 2015 r.). S. 139-148.; Stanovyshche ukraïnskoï inteliheñtsii v umovakh nimetsko-fashystrykoï okupatsii (1941-1944 rr.). Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoï pedahohichnoï universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Vyp. KhIV. Seriia: Istorii: Zb. nauk. pr. Vinnytsia, 2008. Chastyna 3. S. 249-252.
- Hinda V. V. Ukraïnska inteliheñtsiia v period nimetskoï okupatsii (1941-1944 rr.). Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnoï pedahohichnoï universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho]. 2008. Vyp. 14. S. 244-250.
- Zabolotna T.V. Umovy pratsi miskoi inteliheñtsii v roky natsystrykoï okupatsii (1941-1944 rr.) Storinky voiennoi istorii Ukraïny. Kyiv, Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2012. № 15. S. 135-151.; Yïi zh. Stratehii vyzhyvannia miskoi inteliheñtsii Ukraïny v roky natsystrykoï okupatsii (1941-1944 rr.): teoriia ta praktyka. Storinky voiennoi istorii Ukraïny. Kyiv, Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2013. № 16. S. 94-112; Yïi zh. Inteliheñtsiia u mistsevykh orhanakh vlady v roky natsystrykoï okupatsii: istoriohrafiia problemy. Storinky voiennoi istorii Ukraïny. Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2010. № 13. S. 40-53
- Bidocha L. Inteliheñtsiia Ukraïny v umovakh «novoho poriadku». Storinky voiennoi istorii Ukraïny. Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2005. Vyp. Chast. 2.S. 151-162.
- Raizberh B.A. Sovremennyi sotsyoekonomicheskyi slovar. Moskva: YNFRA-M. 2012. 564 c.
- Ynteliheñtsiia v ystoryi: obrazovannyi chelovek v predstavleniakh y sotsyalnoi deïstvytelnosti. Moskva, «Nauka». 2001. 346 s.
- Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukraïny. – F. 1. Op. 70. Spr. 110.
- Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukraïny. F. KMF-8. Op.1. Spr. 180.
- Zabolotna T.V. Stratehii vyzhyvannia miskoi inteliheñtsii Ukraïny v roky natsystrykoï okupatsii (1941-1944 rr.): teoriia ta praktyka. Storinky voiennoi istorii Ukraïny. – Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny. 2013. № 16. S. 94-112.
- Bystra M. O. Naukovo-pedahohichna ta pedahohichna inteliheñtsiia Ukraïny: stratehii vyzhyvannia v umovakh natsystrykoï okupatsii (1941-1944 rr.). Fenomen ukraïnskoï inteliheñtsii v konteksti hlobalnykh transformatsii (do 95-richchia zasnuvannia Donetskoho natsionalnoï tekhnichnoï universytetu): materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Krasnoarmiisk, DonNTU, 17-18 bereznia 2016 roku) / Vst. sl. prof. Kashuba M. V., vidp. red. prof. Nikulchev M. O. Krasnoarmiisk: DVNZ «DonNTU», 2016. 316 s.
- Verba I. V., Samofalov M. O. Istoryk Kost Shtepa: liudyna, vchenyi, pedahoh / Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukraïny i UTOShK. Kyiv, 2010. 195 s.
- Zabolotna T. Struktura tsyvilnykh orhaniv okupatsiinoï vlady v Kyievi. Arkhivy okupatsii 1941-1944 / Derzhkomarkhiv Ukraïny; Uporiad. N. Maiakovska. – Kyiv: Vyd. dim „Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2006. S.769-774.
- Kostiuk H. Zustrichi i proshchannia. Kn.2. Edmonton-Toronto, 1998. 609 s.
- Oliinyk Yu.V. Heneralna okruha Volyn-Podillia: terytorialno-administratyvnyi ustroi. Aktualni problemy vitchyznianoï i vsesvitnoi istorii. Materialy vseukraïnskoï konferentsii. Luhansk, 8-9 liutoho 2001 r. Luhansk: SNU, 2001. S. 158-163.
- Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoï oblasti (dali DADO). F. 2276. – Op. 1. Spr.4.
- DADO. F.R-2443. Op.1. Spr.69.
- Slobodaniuk M. A., Shakhraichuk I. A. Rukh Oporu na Dnipropetrovshchyni v roky Velykoï Vitchyznianoï viiny (1941-1945). Dnipropetrovskyi natsionalnyi universytet. Dnipropetrovsk: Oksamyt-Teks, 2005. 294 s.
- Mohyliuk S. V. Nauka v heneralnomu okruzi «Dnipropetrovsk» v period nimetskoï okupatsii (1941-1943 rr.): vyshchi navchalni zaklady na sluzhbi okupantiv (na prykladi diialnosti Dnipropetrovskoho ukraïnskoho derzhavnoï universytetu ta Dnipropetrovskoho instytutu inzheneriv transportu). Inteliheñtsiia i vlada. Seriia: Istorii. 2012. Vyp. 24. S. 135-147.
- DADO. F. 2443. Op. 1. Spr. 7.